

Utószó

ÍRTA SZEPESSY TIBOR

Az epheszoszi Xenophón ürügyén az antik regényről

Sírfeliratnak is kevés volna, amit az *Anthia és Habrokoméssz* szerzőjéről a bizánci Szuda lexikon mint kései és egyetlen forrás, úgy 1000 táján, érdemesnek tart feljegyezni – íme: „Xenophón, epheszoszi, történetíró; művei: Epheszoszi szerelmesek, Anthiáról és Habrokomésszről, tíz könyvben; Epheszosz városa; és egyebek.” Szükszavú is, talányos is a lexikon híradása, az éber szemű olvasó jószerivel csak annyit vehet belőle bizonyosra, hogy a szerző pátriája valóban Epheszosz lehetett, aligha másért játszik ilyen fontos, sőt központi helyet mindkét, cím szerint említett írásában; az ókori Kisázsia egyik legjelentősebb Ión-tengeri kikötővárosa és kultúrcentruma tehát, az Artemisz-szentélyéről és -tisztelőtéről messi földön ismert metropolisz, melynek hitbuzgalmát Pál apostol is tapasztalta igehirdető útján, s amelynek nagy Artemisz-ünnepéről épp az *Anthia és Habrokoméssz* első lapjai festenek szemléletes, érezhetően személyes élményeket idéző képet. Hanem ezután már a kérdőjelek következnek. Vajon mi okból nevezi a Szuda történetírónak Xenophónt? Elképzelhető volna persze, hogy másodjára említett műve és a sommásan elintéztett többiek miatt, ezek azonban nem maradtak az utókorra, hogy cáfolhatatlanul bizonyíthatnának, de megkülönböztetve is, a lexikon az epheszoszi Xenophón mellett két további Xenophónt regisztrál, mindkettőnek csupán egy-egy szerelmi tárgyú írását látszik ismerni, s mindkettejüket szintén történetíróként tartja számon! S ha az *Anthia és Habrokoméssz* műfaji minősítése enyhén szólva különös, nem feltűnő-e másfelől, hogy a három szerelmi történet szerzői furcsa módon mind a

Xenophón nevet viselik? Műfajok és nevek ilyenén találkozásában ugyan az ókor talaján is lehetne a véletlen műve, az viszont némi gyanút kelt mégis, hogy az athéni Xenophón, Szókratész hajdani tanítványa, a történetíró és műkedvelő filozófus, tudott dolog, igen nagy becsben állt a római császárok első századaiban (mellesleg pedagógiai utópiájába, a regényes *Kürosz neveltetésé*-be maga is beleillesztett, igaz, csak novellisztikus betétként, egy szerelmi történetet): nem tételezhető-e fel hát, hogy a Szuda három Xenophónja egyszerűen kölcsönvette, afféle írói álnévnek használta a pályatárs-előd jól csengő nevét? Akár merő tiszteletből a klasszikusok közé sorolt, sokaktól csodált és példaképnek tekintett athéni iránt, akár a tekintély mögé búvárszerűen az önvédelem szándékával? S ha így van, ugyan ki vagy mi ellen, és miért kellett védekezniük, miért volt tanácsos valódi nevüket elrejtteni, előkelőbbel, patinásabbal felcserélni? Aztán, mert a talányok sora folytatódik: a Szuda állítása szerint az *Anthia* és *Habrokomész* tíz könyvben mesélte el a szerelmesek hányódásainak és megpróbáltatásainak történetét, szerelmük kezdetétől egészen a boldog révbejutásig, a ránk maradt szöveg ellenben, amely egyébként szinte a véletlen ajándékául, egyetlen kéziratban jutott a reneszánsz tudósok kezébe, csupán feleannyit, épp öt könyvet számlál! Végül, de nem utolsósorban: egyáltalán ki volt és mikor élt az *Anthia* és *Habrokomész* szerzője, lett légyen Xenophón a neve vagy akármi más?

A Szuda kurta híradata inkább homályt, semmint fényt vet az íróra és pályájára, rejtvényeket ad fel, semhogy megoldani segítsen. És első pillantásra maga a fennmaradt mű is kiábrándítja a szerző után nyomozó olvasót. A cselekmény ugyan ismerős és jól körülhatárolható térbeli keretek között, az ókori mediterráneum keleti, hellenizált tájain perog, de valami időtlen örökkévalóság közegében: Xenophónnak szemlátomást esze ágában sem volt, hogy kora valóságáról tegyen

vallomást, csupán érdekes történetet akart írni, teli feszültséggel, meglepő és drámai fordulatokkal, inkább elszakadva menekülve a realitástól, mintsem belemerülve vagy szembenézve vele – így aztán nem is csoda, hogy művében sehol egy történelmi esemény, sehol egy név, ami útbaigazíthatna. S ha olykor mégis leleplezi magát a szerző, hát csak akaratlanul: mikor például Ázsiáról beszél, nem a földrészt, nem is Kisáziát, hanem a Kisázsia nyugati partvidékén szervezett római provinciát érti rajta, árulkodó jelül annak, hogy a független görög polisz és a hellenisztikus monarchiák kora után, már a római birodalom egésze alatt született; s bár apróságnak tűnik, még sokkal árulkodóbb jel a történet egyik mellékszereplőjének „kilikiai csendbiztos” titulusa, mert Kilikiában, más források bizonyítják, a csendbiztosi hivatalt Hadrianus császár létesítette, a II. század elején. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Epheszosz 263-ban elpusztult, s régi fényét többé nem nyerte vissza, az *Anthia* és *Habrokomész* pedig a városnak és vallási ünnepeinek virágzását látszik feltételezni, előtrünk a – Szuda hallgatásához képest – valamit mégiscsak mondó időbeli határok: Xenophón valószínűleg a II. század folyamán, de legkésőbb a III. század első felében élt és alkotott. Ennyit enged megállapítani róla a mű; kilétét, személyes sorsát illetően viszont a legszorosabb kutatás sem tudott, s talán soha nem is fog kideríteni semmi bizonyosat.

Xenophón tehát mint ember, alig kivehető árnyékká fakult az évszázadok során. Mint író összehasonlíthatatlanul jobban járt: eleven szószólójaként itt van, maig tanúskodik felőle az *Anthia* és *Habrokomész*. Persze csak ahogy egyáltalán tanúja és szószólója lehet, szerényen. Mert ez a szerelmi történet, mi tagadás, távolról sem tartozik a görög szellem csúcsteljesítményei közé, korántsem hordozza valamiféle kivételes íróegyniség kézjegyeit. Mai fogalmak szerint könnyű fajsúlyú lektűr csupán, egész világa a valóság bizo-

nyos elemiből mesterségesen, lombikban előállított látszólag, mondánivalója önmagában igénytelen; emberábrázolása, mint a cselekmény bonyolítása is, a szélsőségek felé hajlik, s néhány mellékszereplőt kivéve, jobbadán csak a kiáltó ellentétet ismeri – a XX. századi olvasó óhatatlanul a kalandfilmet vagy a bűnügyi regényt asszociálja hozzá. És még a szerző technikai készsége, hangszerelni és szerkeszteni tudása is sűrűn adhat okot fejcsóválásra. Vannak ugyan jó pillanatai, egy-egy fejezete vagy epizódja ügyesen megkomponálva, hatásosan gördül, de már a cselekmény két fő szálának cseréltetésében, nem ritka eset, csüggesztően sablonos, helyszínváltásai bizony túlon túl egy kaptafára készültek; s ami még feltűnőbb, akárhány passzusnál úgy érzi az ember, mintha nem is a véglegesnek szánt szöveget, hanem annak csak elnagyolt, sebtében felskiccelt vázlatát látná, beköltözésre kész épület helyett a csupasz tartópilléreket! Mégis kár volna sietni a sommásan elmarasztaló ítélettel. Olyan biztos, hogy befejezetlenségéről van szó? Hátha ellenkezőleg, csontkítárról? Hátha a Szudában említett tűz s a meglevő öt könyv különös ellentmondásának épp itt rejlik a kulcsa? Valóban, a szöveg nagyon is szemet szűrő művészi fogyatékségei szinte talán kínálják a megoldást: nevezetesen azt, hogy Xenophon eredetileg sokkal terjedelmesebb művét utóbb jól-rosszul a felére kurtította valaki. Ez a legkézenfekvőbb, nyomós ellenérvekkel eddig meg nem cáfolt magyarázat, mely a jogos szemrehányások egy részétől mentesíti a szerzőt, másfelől viszont új, tágabb horizontú kérdéseket sorjázta: tulajdonképpen milyen irodalmi miliőben nyílt lehetőség arra, hogy ilyen szabadon bánhassanak a szöveggel? Vagy, kissé másként fogalmazva: vajon kikből verbuválódhatott az az olvasótábor, mely Xenophonhoz és esetleges pályatársaihoz fordult szellemi táplálékért? És végső soron mi lehetett alkotásaik szerepe, helye, netán műfaji minősítése az ókori görög irodalomban?

Semmi kétség, mai szemmel nézve az *Anthia* és *Habrokomész* egyértelműen a modern korok legnépszerűbb műfaja, azaz a regény ismerveit mutatja. Ehhez hasonlatos regényt pedig, futólagos szemle is bárkit emlékeztethet rá, az ókorban nem egyedül Xenophon írt: ott vannak mellette Petronius és Apuleius, Kharitón és Akhilleusz Tatiusz, Longosz és Héliodórosz, ott van a IX. századi Phótiusz kiadvonataiból ismert – kötetünk függelékében közölt – Iamblikhosz, vagy a *Pseudoclementina* és az *Apollonius-történet* ismeretlen szerzői, sőt ott vannak a tucatnyi ismeretlen regényírótól több tucatnyi részletet megőrzött, és számban még egyre gyarapodó papirusztöredékek is, a különféle regényes életrajzokat, útleírásokat és mítosz-feldolgozásokat eleve kirekesztve a szorosabb értelemben vett antik regény fogalmából. Ráadásul már a mai regény ókori előfutárának sem egy, hanem legalább három, jól körülhatárolható típusa volt: a realiztikus szatirikus kóperegény, amilyen a lukianoszi és apuleiusi számár-történet és Petronius *Satyricon*-ja, aztán a családregény, nevéhez híven egy szétszóródó, de végül újra egymásra találó családdal a középpontban, ahogyan az *Apollonius-történet* és a *Pseudoclementina* példázak, s harmadjára, mint leggazdagabban képviselt típus, a szerelmi regény, amelyhez Kharitón, Iamblikhosz, Akhilleusz Tatiusz, Longosz, Héliodórosz művein és a papiruszok megőrizte regénytöredékek java részén kívül Xenophon Anthiájának és Habrokomészének története is tartozik. A regény tehát nemcsak afféle tengődő árnyék-életet élt az ókorban; ellenkezőleg, az adatok félreérthetetlenül mutatják, már a görög-római talajon differenciált, több húrú műfajja terebélyesedett, s az I. század végétől a III. század elejéig ívelő másfél évszázad alatt – ebből az időszakból való a fennmaradt regények és regénytöredékek zöme – valóságos virágkorszakot ért meg. Más szóval, az antik irodalmi alkotások másolásának-terjesztésének nehézségeit, s az írni-olvasni tudás

akkori korlátozottságát latra téve, talán nem túlzás azt mondani, hogy a görög és római irodalomra sajátos viszonyaihoz mérten, legalábbis ideig-óráig, a tömegtermelés színjét is elérte!

Annál meghökkenőbb kontraszt viszont, hogy a regény mint irodalmi forma a maga testre szabott, máig érvényes nevét nem az antikvitástól nyerte, ahogyan oly sok műnemen és műfaj: a líra, a dráma, az eposz és mások. Nem, az antik műítészek a jelek szerint tudomást sem vettek róla, s amivel adósk maradtak: a keresztapaságot csak későbbi korok voltak hajlandók vállalni. Ha pedig, akár az ókorban, akár Bizáncban, mégis egy regény került szóba, hát egyszerűen körtülrák, vagy, némi ügyel-bajjal, a meglévő műfaji terminusok valamelyikét erőszakolták rá: így lett az ő szóhasználatukban Longosz *Daphnisz és Khlóé*-ja „pásztori történet”, Iamblikhosz műve „drámai elbeszélés”, holott az egyik éppúgy regény, mint a másik. S ezek után abban sincs többé semmi meglepő, ha az ugyancsak regényíró epheszosi Xenophónt, jobb híján, a történetírók közé sorolta a Szuda... Az antik irodalomelmélet konok hallgatása mögött eleve nem alaptalan a törvénytelen gyereknék, az irodalmi fattyúhájtásnak kijáró megvetést, amolyan arisztokratikus fanyalgást, kiközösítő indulatot gyanítani. A lappangó gyanú aztán, a görög és latin szerzők némely elszórt megjegyzését és anekdotáját olvasva, egyhamar bizonyossággá érik. A II. század végén – tudósít például a História Augusta – a császári trónért versengő Septimius Severus azzal igyekezett lejártni a senatus előtt vetélytársát, Clodius Albinust, hogy egyebek közt epésen megírta róla: állítólagos műveltsége legfeljebb az érzelgős vénaasszonyok színvonalát üti meg, hiszen Apuleius a kedvence, sőt maga is apuleiusi modorban próbál bolni gyerekes bárgyúságokat írkalni. Septimius Severus gúnyba mártott véleményét később, a IV. század folyamán, hűvös tárgyilagossággal fo-

galmazza újra Iulianus császár; egy pogány főpaphoz intézett levelében fenntartás nélkül elítéli, a papi ranggal és méltósággal összeegyeztethetetlennek nyilvánítja a szerelmi történetek, vagyis nyilván: a regények olvasását. A korabeli elit, a magukra kicsit is adó értelmiségiek, egyszerűen „hivatalos” irodalmi köztudat, látni való, a parlagias izlés, a műveltség bélyegét süttő mindazokra, akik regényt olvastak vagy írtak; nem érhető-e, hogy a műfaj legalitásának ez a következetes elutasítása gátolta, hogy végső soron ez hiúsította meg az antik regény-terminus kialakulását? És nem érhető-e mindjárt az is, hogy az irodalmi élet perifériára száműzött, nevesincs műfaj alkotásai, melyek megőrzésére senki klasszikusoknak dukáló gonddal nem ügyelt, hamarabb is voltak kitéve a másolók önkényének, hogy bár melyikük szövegén viszonylag könnyen változtathattak, toldhattak hozzá, de meg is kurtíthatták, akár csak Xenophón regényét ismeretlen kivonatolója?! Hanem ami regény és regényíró áldatlan helyzetét a legélesebb megvilágításba helyezi, az egy anekdota a III. századi Philostratosz tollából. A II. század egyik hírneves rétorát bemutatva, Philostratosz elmeséli, hogy az illető ellenlábasai, népszerűségét és tekintélyét aláásandó, az irigyelt rivális neve alatt szerelmi regényt tettek közzé (történetesen ugyanarról az Araszpaszról és Pantheiáról, akiknek törtéjét az athéni Xenophón írta meg először, a *Kürosz neveltetése* lapjain)! Nem kétséges, ilyen légkörben az író, ha fel akart kapzkodni a korabeli Parnassusra, csak kettőt tehetett: vagy óvakodott regényt írni, hogy se a vájt füllű ítések jóindulatát, se az irodalom akkori hangadójának kegyeit el ne pakazza, vagy, ha már mindenáron regényíráshoz fűlt a foga, elővigyázatosságból álnéven hódolt szenvedélyének, mint, meglehet, az epheszosi Xenophón is, a Szuda másik két regényíró-Xenophónjával egyetemben. S fordítva: a *Satyricon* szerzője, a ragyogó talentumú Petronius, ki tudja,

talán azért öntötte egész tehetségét ilyen alantának kiáltott műfajba, hogy elkerülhesse a művészi-költői képességeire betegesen hiú Nero sanda, nem ritkán életveszélyes szakmai féltékenységét...

Az antik regény hivatát nem a korabeli irodalom éteri magaslatain, hanem lent, a féműveltek, a kisemberek között, a provinciális lakosság, a kis- és nagyvárosi közep-rétegek soraiban kell keresni, azok igényeit elégítette ki, azok szórakoztatására és lelki épülésére szolgált hét hosszú évszázadon keresztül. Mert, bár kezdeti homályba vesznek, annyi bizonyos, hogy a regény valamikor a hellenisztikus birodalmak megerősödésének, konszolidációjának idején, alighanem az i. e. III. századi Egyiptomban született, hanyatlása, agóniája és végleges felbomlása pedig, úgy tűnik, a III-IV. század változásainak volt következménye. S még a műfaj életpályájának főbb szakaszai is világosan látszanak. Valószínű, hogy már nagyon korán mindhárom típusa kialakult és eleinte egymás mellett fejlődött, de később, amikor Róma saját uralma alá vonta az egész mediterráneumot, az egyes regénytípusok is külön útra tértek: a realiztikus-szatirikus típus hellenizált földön elsorvadt, és a római irodalomban talált kedvező fogadtatásra, a családregény viszont, és kivált a szerelmi regény, mely Rómában sosem tudott gyökeret verni, görög talajon érte meg virágkorát – az I. század utóján Kharitón, a II. században Iamblikhosz és az epheszoszi Xenophón, Akhilleusz Tatiosz és Longosz, a III. század derekán Héliodorosz, s rajtuk kívül a tetemes számú kortárs regénypapirusz máig élő, beszédes tanúi ennek a virágzásnak. Csakhogy közeledett a vég: a III. század súlyos gazdasági-politikai megrázkódtatásai gátat vetettek a regény további fejlődésének, s a diadalmisan előretörő kereszténység, nem került nagy erőfeszítésbe, megadta neki a kegyelendőfövest. A Názáreti követői ugyanis eleve anatómiát mondtak a kóperegények szexuális

szabadzsájúságára, s még a szerelmi regények liliomföhrégre idealizált, de öncélú szerelem-kultuszától is viszolyogtak; a hagyományok defenzívába kényszerült letéteményesei pedig, hogy igazukat minél hathatósabban védelmezhessek, olyan műfajok felé fordultak, melyek gondolati-filozófiai tartalmak hordozására alkalmasabbnak ítélték a regénynél. Így aztán az egyfelől támadott, másfelől cserbenhagyott műfajnak ütött az utolsó órája: másolói, átdolgozói ugyan akadtak, új regény azonban nem került többé az olvasók kezébe. Egyedül a családregényen könyörültek meg kis időre, tagadhatatlanul jó érzékkel, a kereszt szószólói: ezekben a szerelem ábrázolása többnyire háttérbe szorult, következőképp könnyebb volt megszélesíteni, keresztényvé hangszerelni, felültesen akár, mint az *Apoloniusz-történet*, vagy gyökeresen, ahogy a *Pseudoclementina* mutatja.

Az ókori regény történetében, a fennmaradt regények megosztása rá a bizonyosság, a szerelmi regénytípus játszott a főszerepet. Ami annál is érdekesebb, mert szerzői világában ugyanazt a történetet, ugyanazt az alapképletet mesélik-variálják újra meg újra, századokon át! A recept egyszerű: adva van egy fiú és egy lány, erkölcsösek, makulátlanul tiszták, és persze tüneményesen szépek is, szinte földre szállt isten mindkettő; meglátjuk és megszeretjük egymást, mint mondani szokás, egy pillanat műve; csak-hogy a végzet nem hagy nekik nyugtot, hajmeresztő kalandok egész során hajszojja végig a fiatal párt; hol a becstülettük, hol az életük forog kockán, egyik szörnyűségből a másikba sodródnak; de erényük és szerelmük, minden vésszel és veszéllyel dacolva, rendületlenül állja a próbát; eladdig, míg a költői igazságszolgáltatás közbe nem lép, s

végül a kinkok után virradnak boldog időkre,

ahogy a jóvers az epheszoszi Xenophón hőseinek, Anthiának és Habrokomesznek jó előre megígérte. És ha a törté-

net alapképlete ugyanaz, hát a színtere sem kevésbé: akár az *Anthia* és *Habrokómész*-ben, mindig és mindenkor a Földközi-tenger keleti medencéje, Szicília és Egyiptom, Nubia és Mezopotámia, Kisázsia és Hellasz tájai. Változik a szereplők neve, változhat a kalandok száma és jellege is; a két főhős egyszer a regény elején, másszor meg a végén tartja meg a menyegzőt; néha veszít jelentőségéből vagy majdnem el is marad az elválás és a bolyongás motívuma – hiába, a recept változatlan: valószerűtlenül tökéletes szerelmi pár, kiélezett szituációk, szerencsés végkifejlet. Az alapképletnek ez a szívós ismétlődése azonban csak mai szemmel nézve szokatlan. Hiszen a görög és római irodalom, eléggé köztudomású, sohasem a tárgy újszerűségét avatta a művészi-írói teljesítmény mércéjévé, soha nem annyira a „mi”-re, inkább a „hogyan”-ra tette a hangsúlyt, s az antik irodalmak kanonizált, „magas” műfajaiban, lehet az dráma, epigramma vagy más egyéb, bőven van arra példa, hogy egy-egy témát úgyszólván köztulajdonba vesznek, versengve dolgoznak fel többen is egymás után; sőt, még a modern párhuzam sem hiányzik, mert a mai irodalmi szubkultúra olyan termékei, mint a detektívregény és a western, nem szorul bővebb magyarázatra, szintén egyazon séma változataival kereskednek. Az antik irodalom viszonyai közt tehát semmi rendkívüli nem volt abban, hogy a szerelmi regény alapképletéhez írógenerációk egész sora ragaszkodott. Igaz, ragaszkodhattak is: mindig felnőtt melléjük elmondják neki a sorsüldözött szerelmespár naív, sokszor hallott és mégis örökifjúnak érzett történetét. Ők, a regény ókori kedvelői, a pusztá szórakozáson túl bizonyára valami lényegesezt, valami számukra nagyon fontosat olvastak ki belőle, azért nem untak rá több mint félezer évig. Pedig ez a történet nem a valóság mélyebb ismeretét, csupán illúziókat adott, tudás helyett afféle múltó eufóriát; egy álom-

világgal kárpótolta hiveit mindazért, amit a hétköznapi életben hasztalanul kerestek. Mert mit sugallt az Anthiák és Habrokómészek elnyűhetetlen históriája? Azt, hogy igenis van értelme a dolgoknak, hogy van rend és igazság: úgyse bár kegyetlen játékát a kifürkészhetetlen sors és a szeszélyes véletlen, fenekedjenek bár a gonoszság hatalmai, a tisztaszándék, a mocskotalan erkölcs előbb-utóbb győzedelmeskedik, lám, rajta tartják szemüket, féltve óvják-védik, gazdagon jutalmazza az istenek. A hiányérzet műfaja volt a szerelmi regény: a kiszolgáltatott, a helyét nem lelő, a támasz és útmutatás után kapkodó kisember egyik lehetséges menedéke.

A független poliszban talajalan lett volna. Ott még az átlagpolgár is okkal gondolhatta, hogy nem tehetetlen bábu, nem tűrésre-szenvedésre ítélt áldozat vak erők kezében, igenis beleszólhat a sorsába, alakíthatja, kiismerheti, tehát képességeivel szabadon gazdálkodhat: mi szüksege lett volna álmok közé menekülni, illúziókkal felcserélni a valóságot? A polisz felett azonban eljárt az idő, a demokráciára a monarchia évszázadai következtek. A városállam kisembere merőben más viszonyok között találta magát: tevékeny állampolgárból passzív alattvalóvá, egyszerű adófizető alanná fokozták le, akinek nem a véleményére, csak az engedelmisségére tartottak igényt, s aki lassan a biztonságérzetét, de a tájékozódását is elvesztette, horizontja, lehetőségei beszűkültek – ebben a konstellációban lépett a porondra hol a gondúzó neveltetés, hol a vigasztalás gesztusával az antik regény. S mert a kisemberek élete, akárhány történelmi földrengés rázta meg az antik világot, a későbbi századokban sem módosult lényegesen, a regény is megtartotta népszerűségét. Különösebb változást a római birodalom térhódítása sem idézett elő, legfeljebb annyiban, hogy a hellenizált területeken még sűrűbbé, még fojtogatóbbá tette az otthontalanság, a kilátástalanság atmoszféráját. A

hatalom az eddiginél is elérhetetlenebb régiókba költözött, hivatalnokai már nem is görögül, hanem latinul beszéltek, a dolgok rendje, oka és célja, nem csoda, mind kuszábbnak, mind átrekinthetlenebbnek tűnt: csak természetes, hogy keleten tovább nőtt a regény, elsősorban a szerelmi regény író- és olvasótáborra, miként az is érthető, hogy a győztes, a hódító Rómában az illúziók sápadt vigaszát kínáló szerelmi regény alig keltett figyelmet, helyette inkább az életre vérbő humorral, olykor a változtatás indulatával tekintő kópéregény került előtérbe.

A szerelmi regény tehát, naivsága és kezdetleges eszközei ellenére is egy hosszú időszak hitelt érdemlő tanúja, s még a valóságtól elrugaszkodva is a korabeli valóságról vall: névtelen ezrek és százezrek vágyainak ad hangot, az ő szépség és igazság iránt érzett olthatatlan szomjúságukat igyekeznek csillapítani. Akár a szintén ezreket és százezreket mozgósító misztériumvallások, melyek azt ígérték, hogy – kemény beavatási próbák után – az élet és a boldogság legmagasztosabb titkait tárják fel híveik előtt, vagy a kereszténység, mely viszont a minden rosszon diadalmaskodó krisztusi szeretet és az örök üdvösség jelszavával hívogatta a megálázottakat és a megnyomorítottakat. Az epheszoszi Xenophon is elhamarkodottság volna egy kézlegyintéssel a sablonos kalandregény-szerzők közé utasítani. Igaz, még saját műfaja legjobbjával sem veheti fel a versenyt, Héliodóroszt (aki egyébként utánozta) csakúgy nem éri el komponáló készségben, mint hangulatteremtő erőben Longosz, de az egész műfaj és a kor szövevébe ágyazva az ő halványabb alkotása is megnő, nagyobb súlyt és jelentőséget nyer. Amihez egy kicsit az is hozzáad talán, hogy a modern európai regény olvasói az *Anihia és Habrokómész*-ben, némi megilletődöttségtől bizonyára nem mentesen, minden műfajok mai koronázatlan királyának első, tétova lépéseit figyelhetik.